

The South Caucasus in the Regionalism of Iran's Foreign Policy

Vali Golmohammadi¹

Assistant Professor, Department of International Relations, Faculty of
Humanities, Tarbiat Modres University

Hamidreza Azizi

Fellow, Centre for Applied Turkey Studies (CATS), German Institute for
International and Security Affairs (SWP)

(Date received: 1 August 2022- Date approved: 19 September 2022)

Abstract

Introduction: The Second Karabakh War resulted in a significant shift in the regional balance of power, as Russia and Turkey increased their influence to shape the changing geopolitics of the South Caucasus. Since the collapse of the Soviet Union, Iran's policy in the South Caucasus has been based on preventing a full-scale war and maintaining the status quo in the region especially in the context of the Nagorno-Karabakh conflict. However, Tehran has never presented an initiative to mitigate geopolitical disputes or promote economic integration in the South Caucasus. At the theoretical level, the idea of regionalism in Iran's foreign policy has usually been discussed from three perspectives: security-geopolitical, geo-economic and identity-civilizational. At the practical level, the main challenge for Iranian regionalism over the past four decades has been to create a balance between these divergent approaches. In a general view, the second war in Nagorno-Karabakh actually required the renewal of major geostrategic structures in the South Caucasus. While regional stakeholders such as Turkey and Russia aspired for a greater role through their operational-diplomatic initiatives, Tehran's passive response to regional geopolitical change made it clear that Iran had no strategic vision to shape these developments. As a result of the weak engagement, Iran is sidelined in emerging geopolitics of the South Caucasus in strategic terms.

Research Question: The purpose of this article is to explain the reasons for the lack of regionalism in Iran's foreign policy in the South Caucasus. The main question is; what factors are at play in explaining

¹E-mail: vali.golmohammadi@modares.ac.ir (Corresponding author)

Iran's regionalism in the South Caucasus? How can we understand the reasons behind Iran's lack of regionalism in the South Caucasus in a systematic way?

Research Hypothesis: This paper presents two interrelated arguments by providing a multi-level explanation. First, the Systemic pressures and lack of strategic vision of regionalism in foreign policy have isolated Iran in its neighboring regions. Second, the relative dominance of the security-geopolitical approach and at the same time, the centrality of the Arab Middle East to Iran's regional policy, has increasingly marginalized other neighboring regions especially the South Caucasus.

Methodology (and Theoretical Framework if there are): In order to explain the main idea of the research, this article uses the analytical method of inductive-deductive reasoning. An Inductive- deductive mixed reasoning has been used in this article and it is tried to take advantage of the collected data in order to achieve a proper pattern for analyzing the status and implications of Iran's regionalism in the South Caucasus.

In the prism of latest developments in theoretical literature of Regionalism, this article frames its main contribution by highlighting this main theoretical argument; Contrary to Western-oriented approaches, today the concept and requirements of regionalism are significantly different with regions and regionalism taking a quasi-autonomous role in shaping regional policies and in addressing different issues and areas with the rise of new actors and alliances in the regions.

Results and Discussion: In the aftermath of the 2020 Karabakh war, emerging geopolitical realities convinced Iran to start rearranging its foreign policy in the South Caucasus and abandon its traditional policy of neutrality. Although the regionalism projects proposed by others could be a favorable ground for Tehran to strengthen cooperation with all stakeholders in the region, the major trend of Iran's foreign policy towards regionalism in the South Caucasus is not yet visible on the horizon. In the meantime, while Iran has a rather open view toward the regionalist projects presented by Russia and Turkey, it views Western proposals as potential drivers of divergence rather than convergence aimed, among other things, at isolating Iran in

its neighboring regions. Although the collapse of the Soviet Union had provided a significant space for regional powers to play an active role in the South Caucasus, Iran's engagement in this region and its relations with its neighbors have been limited. Except for Armenia, which has real political reasons in maintaining the balance in the conflict with Azerbaijan over Karabakh, Iran has not had close relations with the Republic of Azerbaijan and Georgia. In a general look, Iran's foreign policy in the South Caucasus has been mostly passive and a security-oriented approach. Over the last decades, Western powers, the US in particular, have made an increasing effort to securitize Iran's regional behavior in the South Caucasus. By adopting the "everything without Iran policy", the United States has sought to weaken Iran's role in transit corridors, energy transits and even cultural initiatives. Under the influence of the West's comprehensive Iranophobia policy, in order to weaken Iran's strategic connections with its neighbors, a security and aggressive image of Iran's foreign policy has been portrayed in the eyes of its Caucasian neighbors especially Azerbaijan and Georgia.

Conclusion: Given the transition in the international system and the importance of regions in the structure of global governance, the development of cooperation with neighbors and active regionalism in the neighboring regions, especially the South Caucasus, is gradually becoming a strategic necessity in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. Despite this, Iran is facing many international and domestic challenges in pursuing an active regionalism. Although the Raeisi administration seeks to develop the neighborhood policy and redefine the role and strategic position of Iran in the surrounding regions, it seems that at least in the foreseeable future, Tehran is incapable of designing and implementing an active regionalist approach in the South Caucasus independently.

Keywords: Regionalism, South Caucasus, Foreign Policy, Iran, Second Karabakh War.

جایگاه قفقاز جنوبی در منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران

ولی گل محمدی*

استادیار گروه روابط بین‌الملل، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس

حمیدرضا عزیزی

پژوهشگر مرکز مطالعات کاربردی ترکیه و موسسه امور بین‌المللی و امنیت برلین

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۸)

چکیده

جنگ دوم قره‌باغ با تغییر موازنه قدرت منطقه‌ای، محیط راهبردی و چشم‌انداز ترتیبات ژئوپلیتیکی، قفقاز جنوبی را متحول کرده است. پس از فروپاشی اتحاد شوروی، سیاست ایران همواره مبتنی بر پیشگیری از جنگ فراگیر و حفظ وضع موجود مناقشه‌های منطقه، به‌ویژه بحران قره‌باغ بوده است. اما تهران هرگز ابتکاری برای برون‌رفت از بن‌بست‌های ژئوپلیتیکی درگیری و توسعه همگرایی اقتصادی در قفقاز جنوبی مطرح نکرده است. به‌دنبال واپسین جنگ قره‌باغ و تغییر محسوس موازنه نظامی به سود جمهوری آذربایجان، واقعیت‌های ژئوپلیتیکی نوپدید، ایران را به سوی بازتنظیم سیاست خارجی خود در قفقاز جنوبی و خروج از سیاست بی‌طرفی سنتی خود پیش برده است. با وجود این، به نظر می‌رسد سیاست خارجی ایران، چشم‌انداز راهبردی نسبت به منطقه‌گرایی فعال در قفقاز جنوبی ندارد. در این نوشتار به‌دنبال پاسخ به چرایی نبود منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی هستیم. با بهره‌بردن از روش تحلیل ترکیبی (قیاسی استقرایی) و چارچوب نظری منطقه‌گرایی، فرضیه اصلی را بر اساس دو دسته مؤلفه رویکردهای کلان سیاست خارجی ایران و پویایی‌های سیاست داخلی و پویای‌های بین‌المللی و منطقه‌ای ارائه می‌کنیم. در مؤلفه‌های دسته اول، دیدگاه‌های نبود امکان همگرایی با کشورهای منطقه، نبود سیاست همسایگی و تنهایی راهبردی در منطقه به‌دلیل ماهیت متفاوت ساخت قدرت و هویت ایران برجسته می‌شود. در پویای‌های محیطی نیز بر فشارهای نظام بین‌الملل علیه ایران، اولویت پیشران‌های امنیتی هویتی خاورمیانه عربی در سیاست منطقه‌ای و همچنین تأثیرپذیر بودن روابط همسایگی ایران از سطح تنش با ایالات متحده آمریکا تأکید می‌شود.

واژگان اصلی: ایران، سیاست خارجی، قفقاز جنوبی، مناقشه قره‌باغ، منطقه‌گرایی.

مقدمه

جنگ دوم قره‌باغ (۲۰۲۰) موازنه قدرت منطقه‌ای پساجنگ سرد را متحول کرده است و محیط راهبردی قفقاز جنوبی خود را با واقعیت‌های نوپدید ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی بازتنظیم می‌کند. در چنین بستری، به دنبال پیدایی بازیگران جدید و از میان رفتن کنشگران سنتی، سازوکارهای همکاری و مناقشه در قفقاز جنوبی به طور فزاینده‌ای منطقه‌ای شده‌اند. جنگ ۲۰۲۰ قره‌باغ چند روند و پیشران اصلی در ژئوپلیتیک در حال تغییر قفقاز جنوبی را برجسته کرده است: گروه مینسک و قدرت‌های غربی در حاشیه معادلات قرار گرفته‌اند، ترکیه و تا سطحی اسرائیل دو بازیگر نوورود به مناقشه هستند که کنشگری تعیین‌کننده‌ای در دستاوردهای نظامی سیاسی جمهوری آذربایجان داشتند، روسیه برای اولین بار بعد از فروپاشی اتحاد شوروی حضور مستقیم نظامی در منطقه قره‌باغ پیدا کرده است، راه‌گذرهای تجاری و انرژی در کانون معادله‌های ژئواکونومیکی جنوب قفقاز قرار گرفته‌اند و از نظر سیاسی و نظامی، موازنه قدرت در قره‌باغ به طور قابل ملاحظه‌ای به سود جمهوری آذربایجان تغییر پیدا کرده است. با وجود این، نبود سازوکارهای حقوقی مشخص در تعیین حد و مرز درگیری در قره‌باغ کوهستانی میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان و همچنین بی‌ثباتی سیاسی در ارمنستان، چشم‌انداز توافق آتش‌بس را ناپایدار نگه می‌دارد.

وضعیت شکننده ترتیبات امنیتی قفقاز جنوبی و مناقشه‌های حل‌نشده در اوستیا، آبخازیا و قره‌باغ، قدرت‌های بانفوذ این منطقه را به کار بست سیاست‌ها و ابتکارهای امنیتی متفاوتی وادار کرده است. بعد از جنگ دوم قره‌باغ به نظر می‌رسد ترتیبات امنیتی قفقاز جنوبی از وضعیت «نه جنگ نه صلح» خارج شده است، اما نبود قطعیت‌های ناشی از پویایی‌های ژئوپلیتیکی داخل و خارج از منطقه، تثبیت هرگونه نظم امنیتی پایدار را با ابهام‌هایی روبه‌رو می‌سازد. جمهوری اسلامی ایران همواره خواستار سطحی از ثبات در قفقاز جنوبی بوده است و بر ابتکارهای بومی حل و فصل منازعات تأکید دارد. نگرانی امنیتی تهران این است که منازعات با مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای گسترش یابد و تنش‌ها به درون مرزهای ملی این کشور تسری پیدا کند. الگوی امنیتی مورد حمایت ایران ۳+۳ شامل سه کشور قفقاز جنوبی و سه قدرت همسایه، روسیه، ترکیه و ایران است. ایران هرگز مدل روسی ۱+۳ با برتری ژئوپلیتیکی روسیه و الگوی مورد نظر ترکیه ۲+۲+۳ متشکل از سه جمهوری قفقاز و روسیه و ترکیه به همراه آمریکا و اتحادیه اروپا را به رسمیت نشناخته است (Isachenko, 2020; Jansiz and Hojasteh, 2015). در واقع، ایران نه الگوی امنیتی انحصاری روسیه و نه الگوی ترکی وارد کردن قدرت‌های غربی را می‌پذیرد.

توافق آتش‌بس سال ۲۰۲۰ قره‌باغ بیش از پیش جایگاه شکننده ایران در ژئوپلیتیک در حال تغییر قفقاز جنوبی را آشکار کرد. در حالی که روسیه و ترکیه با نقش‌آفرینی فعال میدانی

و طرح ابتکارهای دیپلماتیک، به نتایج جنگ قره‌باغ شکل دادند، ایران هیچ نقش معناداری در «بازی بزرگ» نوپدید قفقاز جنوبی نداشته است. با وجود این، ایران در حال بازتنظیم اولویت‌های منطقه‌گرایی خود و تطبیق با واقعیت‌های ژئوپلیتیکی در حال تغییر قفقاز جنوبی است. برای ایران، تحولات قره‌باغ با چشم‌انداز گسترده‌تر منطقه‌ای و اوراسیایی در ارتباط است که به‌شکلی حوضه دریای خزر و قفقاز جنوبی را به‌صورت اجتناب‌ناپذیری به‌خاورمیانه و آسیای مرکزی پیوند می‌دهد. در یک دهه گذشته، روسیه و ترکیه نفوذ فزاینده‌ای در منطقه پیدا کرده‌اند و اکنون قفقاز جنوبی را بخشی از بازی ژئوپلیتیک بزرگ‌تر می‌دانند که از دریای مدیترانه تا دریای خزر استمرار دارد (Stronski, 2021). ایران از روندهای ژئوپلیتیکی نوپدید در قفقاز جنوبی برداشت تهدید متنوعی دارد و می‌کوشد در نقش منطقه‌ای و موقعیت راهبردی خود بازنگری کند.

با وجود این، به‌نظر می‌رسد سیاست خارجی ایران چشم‌اندازهای راهبردی نسبت به منطقه‌گرایی فعال در قفقاز جنوبی ندارد. در این نوشتار به‌دنبال فهم نظام‌مند دلایل نبود منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی هستیم. در پاسخ به چرایی نبود منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی در این نوشتار روی دو دسته مؤلفه‌های رویکردهای کلان سیاست خارجی ایران و پویایی‌های سیاست داخلی و پویش‌های بین‌المللی و منطقه‌ای تمرکز می‌کنیم. در مؤلفه‌های دسته اول، دیدگاه‌های ممکن نبودن همگرایی با کشورهای منطقه، نبود سیاست همسایگی و تنهایی راهبردی در منطقه به‌دلیل ماهیت متفاوت ساخت قدرت و هویت نظام سیاسی حاکم برجسته می‌شود. در پویش‌های محیطی نیز بر فشارهای بین‌المللی علیه ایران، اولویت پیشران‌های امنیتی‌هویی خاورمیانه عربی در سیاست منطقه‌ای و همچنین تأثیرپذیرفتن روابط همسایگی ایران از سطح تنش با غرب، به‌ویژه ایالات متحد تأکید می‌شود. برای تبیین ایده اصلی نوشتار، از روش تحلیل ترکیبی قیاسی استقرایی^۲ بهره می‌بریم. در روش قیاسی از کل به جزء و از نظریه به مطالعه موردی (تجربی) و در روش استقرایی از جزء به کل و از داده‌های تجربی مطالعه موردی به‌سوی فرمول‌بندی یک نظریه حرکت می‌کنیم؛ به این صورت که با استفاده از چارچوب مفهومی منطقه‌گرایی و به روش قیاسی فرضیه را به آزمون می‌گذاریم. در همان حال این چارچوب را در مطالعه موردی منطقه‌گرایی ایران گسترش می‌دهیم. از آنجایی که در این نوشتار به‌دنبال توسعه یک الگو در فهم منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران هستیم، از روش تحلیل استقرایی نیز استفاده می‌کنیم.

۱. محوریت مفهومی منطقه‌گرایی در این نوشتار بیشتر بر ابعاد سیاسی آن تأکید دارد؛ هرچند از ابعاد کلان فرهنگی و اقتصادی آن غافل نمی‌شود. شاخص‌های مفهومی سیاسی راهبردی منطقه‌گرایی در بخش چارچوب مفهومی به تفصیل بحث شده است.

۲ inductive and deductive reasoning

بر اساس ضرورت روشی و موضوعی پژوهش، از تحلیل کیفی داده‌های اسناد رسمی، سخنان سیاست‌گذاران و منابع مکتوب همچون مقاله‌ها و کتاب‌ها استفاده می‌کنیم.

پیشینه پژوهش

در یک ارزیابی کلان، پژوهش‌های انجام‌شده در مورد منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران بر دو دسته از رویکردهای جهان‌گرا و منطقه‌گرا و با تأکید بر متغیرهای سیاست داخلی و محدودیت‌های نظام بین‌الملل متمرکز بوده‌اند. سریع‌القلم (۲۰۰۵) در کتاب خود با عنوان «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف» تلاش می‌کند ریشه‌های گسست در همگرایی ایران با مناطق پیرامونی خود را فرمول‌بندی کند. به اعتقاد او، ساخت قدرت و سیاست در ایران مانند ماهیت ایدئولوژیک نظام حاکم و هدف‌های سیاست خارجی آن در دفاع از جنبش‌های آزادی‌بخش اسلامی در تضاد با ماهیت ساخت قدرت و هویت جهان عرب است. همچنین ویژگی‌های نظام اقتصادی و فرهنگی ایران با همسایگان شمالی و شرقی نیز متفاوت است؛ به‌گونه‌ای که بسترهای همکاری و همگرایی در سطح منطقه‌ای را فراهم نمی‌کند.

گل محمدی (۲۰۱۹) در مقاله «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: چشم‌انداز تغییر و تداوم» رویکرد جهان‌گرایی سیاست خارجی ایران را بررسی کرده است. بر اساس رویکرد جهان‌گرایی، ارتقای موقعیت منطقه‌ای ایران از مسیر تنش‌زدایی با غرب و آمریکا به‌عنوان مراکز سرمایه و فناوری جهان می‌گذرد. طرفداران دیدگاه جهان‌گرا با طرح دلایلی از جمله اختلاف‌های ایدئولوژیک، تفاوت در ماهیت ساخت قدرت و سیاست و تضادهای فرهنگی، اجتماعی و قومیتی با همسایگان، هرگونه منطقه‌گرایی را محکوم به شکست می‌دانند. در مقابل، رویکرد منطقه‌گرایی به سیاست خارجی ایران معتقد است که ایران به‌عنوان کشوری که در مرکز زیرسیستم‌های مختلف پرخطر قرار گرفته است، چاره‌ای جز اولویت‌دهی به نقش‌آفرینی فعال در مناطق پیرامونی به‌ویژه خاورمیانه ندارد. برزگر (۲۰۱۰) در مقاله «منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران» بر این باور است که مؤلفه‌های قدرت ملی ایران از جمله برخورداری از دولت ملی قوی، موقعیت ژئوپلیتیک و عنصر ایدئولوژی به‌گونه‌ای است که به ایران نقش ممتازی در مسائل منطقه‌ای می‌دهد. ارزش راهبردی ایران با متصل شدن به مسائلی در منطقه خاورمیانه است که بعد از رویداد ۱۱ سپتامبر با نظام امنیت بین‌الملل ارتباط مستقیم یافته‌اند. از این‌رو، تمرکز بر منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ایران به‌سود امنیت و منافع ملی ایران در بلندمدت است. مصباحی (۲۰۱۱) در مقاله «آزاد و محدود، ایران و نظام بین‌الملل» می‌گوید ایران بعد از انقلاب، با تمرکز بر مرکزیت جغرافیایی خود و با انگیزه‌های بلندپروازانه، نظام بین‌الملل را همچون میدان عملی به‌شمار می‌آورد که بر پایه قوانین و نقش‌ها عمل نمی‌کند. به همین دلیل،

توزیع قدرت و پیامدهای فشارهای بین‌المللی را نادیده گرفت و در پی آن نه تنها اتحاد راهبردی طولانی مدت با آمریکا را رها کرد، بلکه وارد هیچ‌گونه اتحادی با قدرت‌های تجدیدنظرطلب دیگر نشد. چنین ذهنیتی، ایران را که زمانی موقعیت محوری در چهارراه تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی داشت، به گونه‌ای خودخواسته درگیر تنهایی راهبردی کرد. در چنین بستری، ایران توانایی توسعه اتصالات راهبردی خود با مناطق پیرامونی را نداشته است.

رویکرد نگاه به شرق همچنین رویکردی چندوجهی به منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ایران در شرایط گذار نظام بین‌الملل است. سنایی و کرمی (۲۰۲۱) در مقاله «سیاست نگاه به شرق ایران: فرصت‌ها و چالش‌ها» معتقدند شکل‌گیری سیاست نگاه به شرق در ایران هم پاسخی به فشار غرب بود و هم کنشی به شرایط در حال تغییر جهانی و منطقه‌ای. از نظر ژئوپلیتیکی، همچنان که ایران قدرت اصلی خلیج فارس و قدرت مهم منطقه‌ای در خاورمیانه است، نقطه اتصال این مناطق به جنوب آسیا، آسیای مرکزی و قفقاز نیز هست. این موقعیت منطقه‌ای پیچیده، ایران را به هند، چین و روسیه نزدیک می‌کند. از نظر ژئواکونومیک، قدرت اقتصادی در حال حرکت از غرب به شرق است و موتور توسعه اقتصاد جهانی در آینده، در شرق آسیا و با محوریت چین خواهد بود. این فرایند از جهت مسیرهای انتقالی، صادرات انرژی و مشارکت در اقتصاد منطقه‌ای و جهانی برای ایران اهمیت زیادی دارد. اینک نیز شریک‌های اصلی اقتصادی ایران برخلاف قرن گذشته، کشورهای شرقی و در رأس آن‌ها چین و هند هستند. از نظر ژئواستراتژیکی نیز در حالی که روند رقابت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی به‌شکلی است که چهار منطقه بزرگ جهان، اروآتلانتیک با محوریت آمریکا، اوراسیا با محوریت روسیه و شرق آسیا با محوریت چین، بیشترین اهمیت را برای شکل‌دهی به ساختار نظام بین‌المللی آینده دارند دیگر، منطقه خاورمیانه جایگاه محوری در پویایی‌های نظام بین‌الملل نخواهد داشت.

فراتر از تحولات نظری در منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران، مطالعات نظری درباره منطقه‌گرایی نیز متحول شده است. آچاریا (۲۰۱۲) در مقاله «منطقه‌گرایی تطبیقی» تحول مهمی در منطقه‌گرایی را شناسایی می‌کند؛ با بازشدن مناطق در نظام بین‌الملل پس‌انگ سرد، تعاملات منطقه‌ای بسیار پویا، پیچیده و چندوجهی شده‌اند که از همگرایی اقتصادی تا صفت‌بندی‌های ژئوپلیتیکی و ائتلاف‌های ایدئولوژیکی را شامل می‌شوند. باثرت و همکارانش (۲۰۱۴) در کتابی با عنوان «تقاطع بین منطقه‌ای: مناطق، حکمرانی جهانی و اتحادیه اروپا» معتقدند برخلاف مفاهیم سنتی که منطقه‌گرایی را تداوم جهانی شدن با محوریت همگرایی در نظر می‌گرفت، اکنون رابطه متقابل منطقه‌گرایی و نظم جهانی نه خطی است و نه صلح‌آمیز؛ به این معنا که منطقه‌گرایی می‌تواند در مقابل ساختارهای مسلط نظام بین‌الملل با نمودهایی از نظم‌سازی منطقه‌ای متعارض باشد.

تحول در ماهیت و الزام‌های منطقه‌گرایی

گذار در نظام بین‌الملل که مهم‌ترین ویژگی آن بازتوزیع قدرت، بازتوزیع ثروت و بازنویسی قواعد بین‌المللی است، مفاهیم سنتی منطقه‌گرایی^۱ در سیاست بین‌الملل را بازتعریف کرده است. بعد از جنگ سرد، منطقه‌گرایی که بیشتر در قالب همکاری و همگرایی و در چارچوب نظریه‌های نهادگرایی لیبرال مطالعه می‌شد، دچار تحول نظری و عملی شده است. در شرایط گذار، سازوکارهای همکاری و همگرایی به‌طور فزاینده‌ای منطقه‌ای شده‌اند و مناطق نقش شبه‌مستقلی^۲ در شکل‌دهی به سیاست بین‌الملل برعهده گرفته‌اند. در چنین بستری، منطقه‌گرایی به‌عنوان مجموعه‌ای از سیاست‌ها و اقدام‌های اقتصادی می‌تواند به‌عنوان پیامد رفتارهای مستقل بازیگران بین‌المللی در شرایط گذار نظام بین‌الملل در نظر گرفته شود که فراتر از محدودیت‌های بین‌المللی تلاش می‌کنند سطحی از استقلال عمل را در شکل‌دهی به معادله‌های محیط پیرامونی خود داشته باشند (Barbieri, 2019: 423). برای فهم پویایی‌های نوپدید منطقه‌ای نیاز است با فاصله‌گرفتن از نظریه‌های جریان اصلی و دیدگاه‌های غرب‌محور به‌سوی رویکردهای کثرت‌گرایانه و منطقه‌محور پیش برویم.

در این زمینه، چند تحول اساسی در منطقه‌گرایی قابل شناسایی است: نخست، با بازشدن مناطق در نظام بین‌الملل پساجنگ سرد، روابط منطقه‌ای بسیار پویا، پیچیده و چندوجهی شده‌اند که از همگرایی اقتصادی تا صف‌بندی‌های ژئوپلیتیکی و ائتلاف‌های ایدئولوژیکی را شامل می‌شوند (Acharya, 2012: 13). دوم، برخلاف مفاهیم سنتی که منطقه‌گرایی را تداوم جهانی شدن با محوریت همگرایی در نظر می‌گرفت، اکنون رابطه متقابل منطقه‌گرایی و نظم جهانی نه خطی است و نه صلح‌آمیز؛ به این معنا که منطقه‌گرایی می‌تواند در مقابل ساختارهای مسلط نظام بین‌الملل با نمودهایی از نظم‌سازی منطقه‌ای متعارض باشد. در این چارچوب، ساختار نوپدید پیچیده و آنارشیک بین‌المللی دیگر توانایی حمایت از یک مسیر ویژه همگرایی و همکاری را ندارد (Baert and et al. 2014). همچنین برای مسائل نوپدید جهانی از تروریسم گرفته تا محیط زیست و درگیری‌های مسلحانه، به‌سختی می‌توان راه‌حل جهانی پیدا کرد. همچنان که مدیریت مناقشه‌ها و رویارویی با بحران‌ها به‌طور فزاینده‌ای منطقه‌ای شده‌اند. سوم، هرچند به‌دلیل وابستگی متقابل با جهان‌گرایی، ترسیم منطقه‌گرایی به‌عنوان مفهومی مستقل دشوار است، تشدید روند اقتدارگرایی و تمایل دولت‌ها به کنشگری مستقل از ساختارهای بین‌المللی، محتوای سیاسی منطقه‌گرایی به‌طور فزاینده‌ای در گرو تحقق منافع ملی دولت‌ها است. در چنین بستری، قدرت‌های بانفوذ در منطقه تلاش می‌کنند بدون واردکردن بازیگران خارجی،

^۱ Regionalism

^۲ Quasi-autonomous

سازوکارهای محلی همکاری و همگرایی را به کار گیرند (Hoffmann, 2016, 117). این تحولات به دلیل ماهیت تغییرپذیر معنای «منطقه» است که به تدریج از مفهوم جغرافیایی به مفهوم سازی چندسطحی و ظریف تر حرکت کرده است که در آن جغرافیا، اقتصاد، بازیگران و جامعه پذیری محلی نقش مهمی در شکل دهی به معادلات منطقه ای دارند.

تحول در ماهیت و کارکرد منطقه گرایی، شرایط و الزام های متفاوتی از پیگیری منطقه گرایی فعال در سیاست خارجی دولت ها پیش رو می گذارد: نخست، سطح و گستره منطقه گرایی یک دولت تابعی از امکانات ملی و مشکلات بین المللی آن است. دولت هایی که در محیط پیرامونی خود با چندین منطقه همسایه هستند بیشتر، رویکرد چندمنطقه گرایی را به کار می گیرند، اما با محدودیت هایی در کنش راهبردی روبه رو هستند. یک قدرت منطقه ای فقط یک انتخاب راهبردی در منطقه گرایی فعال می تواند داشته باشد و هم زمان نمی تواند در چندین منطقه کنشگر فعالی باشد (Libman, and Obydenkova, 2018: 158-162). این محدودیت ها زمانی که با مشکلات محیطی، همچون رقابت راهبردی قدرت های بزرگ در منطقه ترکیب می شوند، به مراتب انتخاب های قدرت های منطقه ای را محدود می کنند. دوم، بازیگران برای توسعه اتصالات راهبردی خود در مناطق مورد نظر باید زنجیره ارزشی منطقه محور ایجاد کنند. به این معنا که فراتر از منطقه گرایی ژئوپلیتیکی ناگزیر باید روابط ژئواکونومیکی خود را با ارائه پلتفرم های چندجانبه گرایانه تجاری و انتقالی توسعه دهند (Söderbaum, 2016). از آنجا که عناصر اقتصادی و امنیتی منطقه گرایی درهم تنیده شده اند، در نبود پیوندهای مؤثر اقتصادی و همگرایی تجاری، نقش امنیتی بازیگران برجسته می شود که ناگزیر با امنیتی کردن تصویر آن در ذهن دیگر بازیگران، پیگیری منطقه گرایی هم گرا را برای آن ها دشوار می کند. سوم، منطقه گرایی فعال نیازمند شکل دهی به الگوی دوستی و ائتلاف ایدئولوژیکی کارآمد است تا زمینه های همگرایی با متحدان بالقوه و رقابت با گروه های متخاصم را فراهم کند (-Barbieri, 2019: 432). به هر میزان که روابط راهبردی (همکاری های اقتصادی و امنیتی) ضعیف باشد، بازیگران توانایی طراحی و اجرای یک چشم انداز راهبردی و طرح های همگراکننده منطقه ای را نخواهند داشت و بیشتر در حاشیه معادلات ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی منطقه قرار می گیرند.

منطقه گرایی در سیاست خارجی ایران

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران همواره عرصه مجادله میان منطقه گرایی و جهان گرایی بوده است. ایران در همسایگی پنج زیرسیستم منطقه ای شامل خلیج فارس، خاورمیانه، آسیای مرکزی، قفقاز و شبه قاره هند قرار گرفته است. موقعیت ژئواستراتژیک ایران جایگاه ویژه ای به این کشور در معادلات متحول مناطق پیرامونی داده است. اگرچه موقعیت ژئواستراتژیک ایران منابع قدرت قابل توجهی به آن داده است و آن را به پلی راهبردی در اتصال سه قاره آسیا،

اروپا و آفریقا تبدیل کرده است، ایران در طول تاریخ پرفرازونشیب خود هرگز نتوانسته است با کشورهای هم‌جوار خود وارد اتحادی پایدار و طولانی مدت شود. هم‌جواری با پانزده همسایه و پهناوری سرزمینی ایران، تصور تهدید و ذهنیت آسیب‌پذیری دامنه‌داری برای این کشور ایجاد کرده است. پس از انقلاب اسلامی، دشمنی با ایالات متحد و اسرائیل نیز به حلقه‌های تهدیدهای ایران افزوده و چالش آسیب‌پذیری راهبردی ایران را هرچه بیشتر تشدید کرده است. جبر جغرافیایی و قرارگرفتن در مرکز زیرسیستم‌های متعدد منطقه‌ای همراه با جبر تاریخی فرهنگی، یعنی فارس‌بودن و شیعه‌بودن در یک محیط ژئوکالچر متعارض، ضمن فراهم کردن نقش‌آفرینی در محیط پیرامونی خود هم‌زمان محدودیت‌های راهبردی را هم از نظر تلاش همه‌جانبه دیگر بازیگران برای مهار منطقه‌گرایی فعال جمهوری اسلامی ایران به‌منظور حفظ موازنه قدرت منطقه‌ای ایجاد کرده است. این ویژگی به ایران ظرفیت و توان کاملی نمی‌دهد که راهبرد سیاست خارجی خود را بر مبنای یک «عمومیت» تنظیم کند (Barzegar, 2019: 188).

سه رویکرد اصلی در منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران قابل شناسایی است: رویکرد ژئوپلیتیکی امنیتی، رویکرد ژئواکونومیکی و رویکرد هویتی تمدنی. با توجه به اولویت‌ها و برتری‌های متفاوت ایران در زیرسیستم‌های مختلف محیط همسایگی در خاورمیانه عربی، خلیج فارس، آسیای جنوبی و آسیای مرکزی و قفقاز، مهم‌ترین چالش جمهوری اسلامی ایران در چهار دهه گذشته ایجاد تعادل بین این سه رویکرد منطقه‌گرایی بوده است. در نگاهی جامع‌تر، از دیدگاه روح‌الله رضضانی، چالش اصلی سیاست خارجی ایران چگونگی ایجاد تعادل میان دو رویکرد ژئوپلیتیک و ایدئولوژی بوده است که بعد از انقلاب اسلامی لایه‌های دیگری به پیچیدگی و دشواری آن افزوده شده است (Ramezani, 2004: 552). از نظر تجربی، هرکدام از این رویکردهای منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران، چرخشگاه تاریخی دارند. در دوره پهلوی دوم، ایران به دلیل پیوندهای راهبردی خود با غرب، منافع ایدئولوژیک متناقضی در محیط همسایگی خود تعریف نکرده بود و کانون اصلی منطقه‌گرایی ایران بیشتر در خلیج فارس متمرکز بود که از یک منظر ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی پیروی می‌کرد (Barzegar, 2010: 29). برتری بی‌رقیب شوروی بر آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی نیز فرصتی برای پیگیری رویکرد تمدنی در سیاست خارجی ایران فراهم نمی‌کرد.

انقلاب اسلامی ۱۹۷۹، رویکرد ایدئولوژیک در شکل‌دهی به سیاست خارجی ایران در مناطق پیرامونی را برجسته کرد. ماهیت انقلاب اسلامی با تمرکز بر سیاست هویتی شیعی ناگزیر ایران را وارد برخوردهای ایدئولوژیک در جهان اسلام می‌کرد. تقابل با مداخله قدرت‌های غربی در مسائل جهان اسلام، مناقشه دیرپای فلسطین اسرائیل، حمایت از گروه‌های اسلام‌گرا در جهان عرب و سازماندهی جریان‌های شیعی در خاورمیانه عربی، ایران را به

کنشگری فعال در تحولات منطقه‌ای تبدیل کرد که به‌شکلی نمودهای ایدئولوژیک داشت. با وجود این، بعد از جنگ هشت‌ساله ایران و عراق، دولت عمل‌گرای هاشمی رفسنجانی برای بازسازی اقتصادی ایران، به کاربست رویکرد اقتصادی در تعامل با کشورهای همسایه متمایل شد. در پی آن، فروپاشی اتحاد شوروی و بازشدن مناطق آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی برای نقش‌آفرینی فعال قدرت‌های منطقه‌ای در دهه ۱۹۹۰، ترکیبی از رویکرد تمدنی، اقتصادی و امنیتی در سیاست خارجی ایران را در برابر مناطق شمالی مطرح کرد (Barzegar, 2003: 13). ایران از یک‌سو بر اساس رویکرد تمدنی فرهنگی به‌دنبال گسترش روابط خود با جمهوری‌های نواستقلال بود؛ از سوی دیگر، بر اساس رویکرد ژئوپلیتیکی امنیتی به‌منظور موازنه‌سازی در رقابت با روسیه و ترکیه، منافع و برتری‌های سیاست خارجی خود را بازتنظیم کرد.

در هزاره جدید، هیچ متغیری به اندازه تشدید تنش‌ها با غرب، به‌ویژه ایالات متحد آمریکا در شکل‌دهی به منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران تأثیرگذار نبوده است. چرخشگاه آن، رویداد ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ و معرفی ایران و عراق به‌عنوان محور شرارت از سوی دولت جرج بوش است. این رویدادها مانند یک زلزله ژئوپلیتیکی با تهدیدهای بی‌شمار امنیتی که در محیط همسایگی غربی ایران به‌وجود آورده بود، به بازنگری اساسی در اولویت‌های منطقه‌گرایی سیاست خارجی ایران منجر شد. از این دوره به بعد، خاورمیانه عربی در مرکزیت سیاست خارجی ایران قرار گرفت و به‌صورت شایان توجهی رویکردهای ژئوپلیتیکی امنیتی را در منطقه‌گرایی فعال ایران برجسته کرد. انقلاب‌های عربی در سال ۲۰۱۱ نیز چرخشگاه درگیری همه‌جانبه ایران در ژئوپلیتیک آشوب‌زده خاورمیانه است. رهبران جمهوری اسلامی ایران به‌ویژه آیت‌الله خامنه‌ای بارها از منطقه شامات و عراق به‌عنوان «عمق راهبردی» ایران یاد کرده‌اند (Khamanei, 2011). مهم‌ترین ویژگی آن نقش‌آفرینی فعال ایران در شکل‌دهی به ترتیبات امنیتی نوپدید و مقابله با استقرار هرگونه نظم ژئوپلیتیکی از سوی آمریکا و متحدان منطقه‌ای آن از جمله اسرائیل است. محوریت خاورمیانه عربی با برجسته‌کردن رویکردهای ژئوپلیتیکی امنیتی در سیاست خارجی ایران به‌طور اجتناب‌ناپذیری تمرکز منطقه‌گرایی ایران در دیگر مناطق پیرامونی، به‌ویژه آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی را به‌صورت چشمگیری کاهش داد.

در دهه گذشته، دیدگاه مجادله‌انگیزی در فهم چرایی نبود منطقه‌گرایی کارآمد در سیاست خارجی ایران برجسته شده است. نبود منطقه‌گرایی، ریشه در نبود سیاست همسایگی مسئله‌محور و منطقه‌محور در سیاست خارجی ایران دارد (Azizi and et al. 2020: 158). فراتر از سخنان رسمی، روایت‌های مسلط در سیاست‌گذاری خارجی ایران در سطح عملی، جایگاه ویژه‌ای برای همسایگان در نظر نمی‌گیرد و روابط همسایگی ایران به‌شدت متأثر از سطح تقابل با غرب بوده است. در سطح عملیاتی، بخش اعظم مشکلات ایران در گسترش روابط با

همسایگان بیش از آنکه دوجانبه باشد، متأثر از مسائل جمهوری اسلامی با آمریکاست (Golmohammadi, 2019: 96). هر افت‌وخیزی در روابط با آمریکا موجب نوسان و ناپایداری در روابط ایران با کشورهای پیرامونی می‌شود. برای نمونه، کاهش شدید حجم روابط تجاری ایران و ترکیه به دلیل تحریم‌ها و فشارهای حداکثری ایالات متحد آمریکا بوده است. روابط تجاری دو کشور از ۱۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۶ به ۵٫۶ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۹ و ۳٫۳ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ کاهش یافته است که بیشتر ناشی از تحریم‌های ایران بعد از روی کار آمدن دولت ترامپ است (OECD, 2022). بنابراین منطقه‌گرایی فعال مستقل از پیشران‌های بین‌المللی برای یک قدرت میانه‌ای که مشکلات فراوانی با قدرت‌های غربی دارد، کار دشواری است. هرچند دولت ابراهیم رئیسی تلاش می‌کند سیاست همسایگی مستقل از تحریم‌های بین‌المللی و مناقشه با آمریکا تعریف کند (Amirabdollahian, 2022)، واقعیت این است که جمهوری اسلامی ایران برای تسهیل همگرایی اقتصادی و سیاسی و داشتن نقش فعال در مناطق پیرامونی، نیازمند قاعده‌مند کردن روابط خود با قدرت‌های بزرگ به‌ویژه ایالات متحد آمریکا است. در مقابل، قدرت‌های بزرگ هم نیازمند قاعده‌مند کردن روابط با ایران هستند. روابط همواره باید متوازن و همراه با به‌رسمیت‌شناختن حقوق و منافع برابر باشد.

جنبه دیگر نبود روابط راهبردی با همسایگان به جایگاه کشورهای همسایه در مقابله با فشارهای نظام بین‌الملل به‌ویژه تحریم‌های غرب علیه جمهوری اسلامی ایران و همچنین رویکرد هزینه‌فایده‌گرایانه آن‌ها در روابط با ایران تحریم‌شده مربوط است. در شرایط کنونی هیچ ائتلاف راهبردی با همسایگان امکان‌پذیر نیست، بیشتر به این دلیل که تصور از تهدید خیلی متفاوت است. تصور ایران از تهدید یک کانون بین‌المللی و منطقه‌ای بسیار ثابتی دارد که در چهل سال گذشته، کمابیش ثابت بوده است. کانون جهانی تهدید ایران آمریکاست و در مقابل آن ایران همواره دنبال ائتلاف با قدرت بزرگی بوده است که بتواند در مقابل تهدیدهای آمریکا از ایران حمایت مؤثر کند. ایران دو نامزد داشته است: روسیه و چین. طبیعی است که همسایگان در میان نامزدهای ائتلافی ایران مقابل آمریکا حضور ندارد و با توجه به روابط راهبردی بیشتر همسایگان ایران با غرب، نمی‌خواهند که باشند. در سطح منطقه‌ای نیز ایران کانون تهدید ثابتی تعریف کرده که به‌طور مشخص اسرائیل است و گروه‌هایی هم که ایران با آن‌ها ائتلاف دارد دربارهٔ محور همین اسرائیل ستیزی است. در مقابل، کشورهای همسایه ایران نه تنها دشمنی معناداری با اسرائیل ندارند، بلکه در سال‌های گذشته به‌سوی عادی‌سازی و حتی گسترش روابط با تل‌آویو حرکت کرده‌اند.

با وجود این، بعد از خروج دولت ترامپ از توافق هسته‌ای (۲۰۱۸) ایران و کاربست سیاست فشار حداکثری علیه جمهوری اسلامی ایران، منطقه‌گرایی در چارچوب «نگاه به شرق» به اولویت سیاست خارجی ایران تبدیل شده است. از نگاه طرفداران این دیدگاه که از سوی

دولت رئیسی به جد دنبال می‌شود، مهم‌ترین سازوکار مقابله با سیاست‌های دشمنی و تحریمی غرب در برابر ایران، گسترش روابط با کشورهای آسیای شرقی، اوراسیا و جنوب شرق آسیا است. آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر جمهوری اسلامی ایران گفته است «سیاست خارجی ترجیح شرق بر غرب، ترجیح همسایه بر دور از اولویت‌های امروز ماست» (Khamanei, 2017). در چارچوب سیاست نگاه به شرق، علاوه بر ایجاد روابط راهبردی با چین، روسیه و هند، روابط خارجی ایران باید به دنبال تحکیم روابط با همسایگان به‌ویژه در اوراسیا باشد، زیرا حوزه پیرامونی ایران زیر نفوذ غرب قرار می‌گیرد. با وجود این، مفهوم‌بندی نگاه شرق در سیاست خارجی ایران نشان می‌دهد گویا شرق با نگاه امپریالیستی نظام سلطه در تضاد است و در برابر نظام سلطه غرب قرار می‌گیرد؛ برای ایران شرق بیشتر از اینکه مفهومی جغرافیایی باشد، بعد هویتی دارد. به نظر می‌رسد سیاست نگاه به شرق در سیاست خارجی ایران بیش از آنکه رویکردی مستقل باشد، متأثر از مسائل مناقشه‌انگیز ایران با غرب است (Sanaei and Karami, 2021: 28-36).

سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی

پیوندهای تاریخی فرهنگی و مرزهای طولانی همواره ایران را به‌عنوان یک بازیگر پرنفوذ در قفقاز جنوبی معرفی می‌کند. اهمیت ژئواستراتژیک قفقاز جنوبی در ساختار نظام بین‌الملل و به‌ویژه ژئوپلیتیک متحول اوراسیا همواره جنگ و مناقشه را به بخشی از تاریخ پرفرازونشیب رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی در این منطقه تبدیل کرده است. از زمان تجزیه بخش‌های عمده‌ای از مناطق خانات نشین قفقاز جنوبی از خاک ایران در قرن نوزدهم، ایران برخوردارهای ژئوپلیتیکی بی‌پایانی با روسیه و ترکیه داشته است. نخبگان سیاسی ایران دوره‌های مختلف به‌واسطه درک جمعی از عمق راهبردی تاریخی فرهنگی ایران در قفقاز جنوبی، این کشور را یک قدرت منطقه‌ای طبیعی در این منطقه می‌دانند. با وجود این، از زمان عهدنامه ترکمنچای (۱۸۲۸)، ایران همواره سیاستی واکنشی و دفاعی در برابر پویایی‌های ژئوپلیتیکی قفقاز جنوبی در پیش گرفته است. در طول برتری اتحاد شوروی بر جغرافیای قفقاز جنوبی، ایران از یک سو از تجاوز بلشویک‌ها به یکپارچگی سرزمینی خود نگران بود و از سوی دیگر از نفوذ ایدئولوژیکی کمونیستی در مناطق مرزهای شمالی خود می‌ترسید. بعد از انقلاب اسلامی ۱۹۷۹ نیز این برداشت تهدید از گسترش کمونیسم و مداخله دشمنی‌آلود شوروی در امور داخلی ایران به قوت خود باقی مانده بود (Paul, 2015: 54).

فروپاشی اتحاد شوروی و برچیده‌شدن ساختارهای متصلب جنگ سردی موجب کاهش تهدید در مرزهای شمالی شد و فرصتی برای قدرت‌نمایی ایران در معادلات ژئوپلیتیکی آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی فراهم کرد. از این دوره به بعد، برای نخستین بار از قرن هجدهم، ایران

برای بهره‌مندی از فرصت‌های ژئواستراتژیک ایجادشده در قفقاز پساشوروی به تدریج به سوی به‌کارگرفتن رویکردهای مستقل و فعال در آسیای مرکزی و قفقاز جنوبی گام برداشت. با وجود بازشدن منطقه برای نقش‌آفرینی فعال ایران، برتری قابل توجه روسیه، تلاش غرب برای منزوی کردن ایران و سیاست‌های پان‌ترک‌گرایی ترکیه، موجب به‌کارگرفتن رویکردی محتاطانه و عمل‌گرایانه در تحولات قفقاز جنوبی از سوی رهبران جمهوری اسلامی ایران شد. از زمان فروپاشی اتحاد شوروی، ایران در مقایسه با دو قدرت منطقه‌ای دیگر، سیاست موازنه‌گری بیشتر و سیاست تهاجمی کمتری را در تحولات قفقاز جنوبی دنبال کرده است (Tishehyar and Bahrami, 2018: 32-36). توسعه روابط با جمهوری‌های نواستقلال قفقاز جنوبی از اصول بنیادین سیاست خارجی ایران بوده است، اما در سه دهه گذشته ایران بیشتر نظاره‌گر رویدادها و پویایی‌های راهبردی در قفقاز جنوبی بوده است و نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به ترتیبات امنیتی و نظم‌شکننده ژئوپلیتیکی آن نداشته است.

برداشت متفاوت و گاهی متناقض جمهوری‌های قفقاز جنوبی و قدرت‌های صاحب‌نفوذ از هدف‌ها و رفتار منطقه‌ای ایران به نتایج متفاوتی در سیاست‌گذاری آن‌ها نسبت به نقش و جایگاه ایران منجر شده است. در ابتدای دهه ۱۹۹۰، نگاه غالب این بود که جمهوری اسلامی به دنبال صدور انقلاب خود به مناطق پیرامونی است. این برداشت تهدید را در بیشتر دولت‌های غیردینی آسیای مرکزی و جنوب قفقاز ایجاد کرده بود. شیرین هانتر معتقد است در این دوره، انقلابیون ایران با رویکردی آرمان‌گرایانه برای نهادینه کردن گرایش ایدئولوژیک در سیاست خارجی خود نسبت به تحولات قفقاز جنوبی تلاش می‌کردند (Hunter, 2010: 78). چنین نگاهی نگرش غالب به سیاست منطقه‌ای ایران در دیگر محیط همسایگی آن نیز بود. اما پیشینه سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی منطق ژئوپلیتیکی و رفتار عمل‌گرایانه سیاست منطقه‌ای آن را بیش از انگیزه‌های ایدئولوژیک برجسته می‌کند. با این حال، برداشت کلی از تقابل‌گرایی سیاست خارجی ایران در برابر نظم بین‌المللی لیبرال پساجنگ سرد و نمود عینی آن در خاورمیانه، موجب شده است برداشتی تهاجمی و مداخله‌گرایانه از سیاست ایران در قفقاز جنوبی نیز شکل گیرد. از این رو، کشورهای قفقاز جنوبی بیشتر رویکرد بازدارندگی در برابر ایران به کار گرفته‌اند و سوءظن شدیدی نسبت به گسترش روابطشان با این کشور دارند (Fallahi, 2018: 428-25). هرچند ایران هرگز سیاستی مداخله‌گرایانه برای نقش‌آفرینی خود در قفقاز جنوبی تعریف نکرده است، هرگونه درگیری تهران در این منطقه از سوی جمهوری‌های قفقاز با ماهیت تهاجمی نگریسته می‌شود. از دیدگاه سیدجلال دهقانی فیروزآبادی، سیاست خارجی و امنیتی ایران در قفقاز به دور از منافع و ملاحظه‌های

ایدئولوژیک است و بیشتر بر منطق ژئوپلیتیکی و اقتصادی استوار است. هیچ‌گاه گفتمان ایدئولوژیک اسلامی بر سیاست امنیتی ایران در قفقاز برتری نداشته است؛ برخلاف انتظارها و الزام‌های گفتمان اسلامی، ایران به اتحاد راهبردی با ارمنستان و روسیه اقدام کرده، از آذربایجان شیعی و جدایی‌طلبان چپن حمایت نکرده و اقدامی عملی در راستای صدور انقلاب اسلامی نداشته است (Dehghani Firuzabadi, 2010: 2015-17). برخلاف خاورمیانه، قفقاز در حلقه عمق راهبردی ایران برای صدور ارزش‌های ایدئولوژیک قرار ندارد. جمهوری اسلامی در قفقاز همواره به‌عنوان دولتی امنیت‌جو عمل می‌کند و هدف‌های غیرامنیتی برتری ندارد.

از زمان فروپاشی اتحاد شوروی، قدرت‌های غربی با بهره‌برداری از ظرفیت‌های متحدان محلی خود تلاش فزاینده‌ای در امنیتی‌کردن رفتار منطقه‌ای ایران در قفقاز جنوبی داشته‌اند. ایالات متحد با به‌کارگرفتن «سیاست همه‌چیز بدون ایران» به دنبال حذف نقش ایران در طرح‌های ترانزیتی، خطوط انتقال انرژی و حتی ابتکارهای فرهنگی بوده است. در تأثیر سیاست فراگیر ایران‌هراسی غرب به‌منظور تضعیف روابط راهبردی آن با همسایگان، تصویری امنیت‌زده و تهاجمی از سیاست خارجی ایران در دید همسایگان قفقازی، به‌ویژه جمهوری آذربایجان و گرجستان ایجاد شده است. نادیده‌گرفتن منافع و نقش ایران در بیشتر رویدادها و ابتکارهای منطقه‌ای همچون راه‌گذرهای ترانزیتی و انرژی، توسعه روابط نظامی و اطلاعاتی جمهوری آذربایجان با اسرائیل، تدوین رژیم حقوقی دریای خزر، نظامی‌کردن خزر و هدف‌های راهبردی آذربایجان و گرجستان برای پیوستن به ناتو، هرچه بیشتر ایران را از تحولات راهبردی قفقاز جنوبی به حاشیه برده است (Hakim and Valdani, 2016: 44). با حضور قدرت‌های غربی در قفقاز، زنجیره محاصره غرب علیه جمهوری اسلامی ایران تکمیل شده است و ایران را در محاصره همسایگانی ناهم‌سو قرار می‌دهد. از نگاه ایران، این به‌معنای وجود تهدیدهای متعدد نظامی و امنیتی علیه امنیت ملی و امنیت نظام سیاسی حاکم است.

هدف‌های کلی و منافع اصلی جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی را می‌توان در چند اولویت کلان طبقه‌بندی کرد: نخست، مداخله‌نکردن و کاهش نفوذ قدرت‌های خارجی، به‌ویژه آمریکا، ناتو، اتحادیه اروپا و اسرائیل. با توجه به مسائل ایران با قدرت‌های متخاصم غربی، تحقق این هدف دغدغه‌های امنیتی ایران در مرزهای شمالی را کاهش می‌دهد و برای توسعه همکاری با سه جمهوری قفقاز جنوبی، فضای مانور بیشتری به تهران می‌دهد. دوم، ایجاد روابط راهبردی با جمهوری‌های قفقاز جنوبی به‌وسیله توسعه روابط اقتصادی، فرهنگی و روابط سیاسی. سوم، خنثی‌سازی تهدیدهای امنیتی ناشی از جنگ و بی‌ثباتی در قفقاز جنوبی به‌ویژه مناقشه قره‌باغ به‌وسیله سیاست موازنه‌گری و میانجیگری. چهارم، تعیین رژیم حقوقی دریای خزر متناسب با سهم مورد نظر ایران. پنجم، که به‌تازگی برجسته‌تر شده است، حضور

فعال ایران در معادله‌های راه‌گذرهای ترانزیتی و مسیرهای انرژی شرق به غرب و شمال به جنوب.

محدودیت‌های منطقه‌گرایی ایران در قفقاز جنوبی

در دوره پسا شوروی، سیاست ایران همواره مبتنی بر پیشگیری از جنگ فراگیر و حفظ وضع موجود مناقشه‌های منطقه به‌ویژه بحران قره‌باغ بوده است. با وجود این، تهران هرگز ابتکاری برای برون‌رفت از بن‌بست‌های ژئوپلیتیکی مناقشه و توسعه همگرایی اقتصادی در قفقاز جنوبی مطرح نکرده است. به دنبال واپسین جنگ قره‌باغ و تغییر محسوس موازنه نظامی به سود جمهوری آذربایجان، واقعیت‌های ژئوپلیتیکی نوپدید ایران را به سوی بازتنظیم سیاست خارجی خود در قفقاز جنوبی و خروج از سیاست بی‌طرفی سنتی خود پیش برده است. سیاست خارجی ایران در برابر بحران قره‌باغ بعد از جنگ سال ۲۰۲۰ چرخشی تاکتیکی را تجربه کرده است. رهبری جمهوری اسلامی ایران در هنگامه جنگ دوم قره‌باغ با اشاره به تلاش‌های ایران برای پایان یافتن جنگ گفتند «همه سرزمین‌های جمهوری آذربایجان در قره‌باغ کوهستانی که ارمنستان تصرف کرده است، باید آزاد و به جمهوری آذربایجان بازگردانده شوند» (Khamanei, 2020). ایشان همچنین بر لزوم تأمین امنیت آرامنه قره‌باغ و رعایت مرزهای بین‌المللی تأکید کردند. با وجود تأکید ایران بر سیاست سنتی بی‌طرفی خود، سخنان مقام‌های ایرانی در جنگ دوم قره‌باغ نشان از تمایل تهران به حمایت از مواضع سرزمینی جمهوری آذربایجان در قره‌باغ دارد. علی‌اکبر ولایتی، مشاور عالی سیاست خارجی رهبری ایران، در این رابطه اعلام کرد «مناطق اشغالی جمهوری آذربایجان باید تخلیه شود و ارمی‌ها باید عقب‌نشینی کنند» (Velayati, 2020). محمدجواد ظریف، وزیر خارجه ایران نیز با تأکید بر خروج نیروهای اشغالگر ارمنی از قره‌باغ کوهستانی، از چارچوب صلح ۳+۳ متشکل از شش کشور منطقه قفقاز حمایت کرد (Zarif, 2020).

در یک ارزیابی کلی، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بعد از جنگ دوم قره‌باغ بر این اصول مبتنی است: به رسمیت شناختن حق حاکمیت جمهوری آذربایجان بر قره‌باغ کوهستانی و هفت منطقه پیرامونی آن، مخالفت با جنگ و تأکید بر سازوکاری محلی در برون‌رفت از بحران بدون مداخله بازیگران فرامنطقه‌ای، حفظ حقوق و امنیت آرامنه قره‌باغ و میانجیگری ایران در حل و فصل مناقشه در صورت تمایل دو طرف، مخالفت با استقرار نیروهای حافظ صلح بین‌المللی در خطوط تماس بحران در همسایگی مرزهای ایران، مخالفت با هرگونه تغییر در مرزهای میان ایران و ارمنستان و میان ایران و جمهوری آذربایجان، رویکرد متوازن و گسترش روابط هم‌زمان با دو جمهوری آذربایجان و ارمنستان (Koozegar Kalji, 2020). محاسبه‌های راهبردی رقیبان ایران از ضعف راهبردی آن در قفقاز جنوبی از ابعاد دیگر به‌حاشیه‌رانده شدن تهران از تحولات ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیک منطقه است. در نیم دهه

گذشته، ایران به دلیل نبود قطعیت‌های ناشی از بالاگرفتن سطح تنش با ایالات متحد، نگران اعتبار بازدارندگی، توان سیاست خارجی و ابهام راهبردی خود در مناطق پیرامونی است. در نبود ایران، اکنون باکو و آنکارا با فشارهای سیاسی و میدانی که همراه با پیشنهاد عادی‌سازی روابط به ایروان است، ابتدا دنبال تثبیت حاکمیت سرزمینی جمهوری آذربایجان بر مناطق بازپس گرفته‌شده با رسیدن به یک توافق صلح دائمی و سپس پیگیری هدف‌های اتصال راه‌گذری و سرزمینی نخجوان به خاک جمهوری آذربایجان به‌وسیلهٔ ابتکارهای دیپلماتیک و نمایش قدرت نظامی به‌واسطهٔ رزمایش‌های پرشمار نظامی است. در مقابل به‌نظر می‌رسد ارمنستان نیز در مورد عقب‌نشینی از مواضع گذشته و پذیرش شرایط صلح گام بر می‌دارد تا کشور را از محاصرهٔ ژئوپلیتیکی دیرینه، خارج کند. در حالی که ایران از بازی ژئوپلیتیکی جنوب قفقاز خارج مانده است و اولویت‌های راهبردی تهران از سوی همسایگان شمالی در نظر گرفته نمی‌شود.

ایران از نظر ژئواکونومیکی ترکیه را مهم‌ترین رقیب خود در قفقاز جنوبی می‌داند که با منطقه‌گرایی فعال دنبال به‌حاشیه‌راندن ایران از مسیرهای انتقال انرژی است (Vatanka, 2022). هدف کلان ترکیه در این زمینه ایجاد وضعیت مسیر وابستگی^۱ در روابط ترانزیتی و راه‌گذر ترکیه با مناطق همسایه است. به این صورت که خود را در کانون راه‌گذرهای انرژی و حمل‌ونقل کالا از شرق به غرب قرار دهد. چنین هدفی نیازمند حضور میدانی و نظامی ترکیه در مناطق مجاور راه‌گذرهای مختلف ترانزیتی از چین به اروپاست. در این میان جنوب قفقاز اهمیت ویژه‌ای دارد و ایران با توجه به داشتن مسیرهای جایگزین (راه‌گذر شرق به غرب و شمال به جنوب) و به‌صرفه‌تر مهم‌ترین مانع و رقیب است که باید دور زده شود. ترکیه کوشیده برای دستیابی به راه‌گذرهای بین‌المللی و منطقه‌ای قلمرو ایران را دور زند. اگر مسیر جنوبی زنگزور از راه استان ارمنی سیونیک راه‌اندازی شود، ترکیه به‌شکل مستقیم از راه خاک باکو و بدون نیاز به گرجستان می‌تواند به دریای خزر راه پیدا کند و از آنجا به آسیای مرکزی دسترسی خواهد داشت. با عملیاتی شدن راه‌گذر ترکیه-نخجوان-باکو، آنکارا به بازیگر مطلوب چین و ابتکار یک کمربند، یک راه در آسیای غربی تبدیل خواهد شد و تحقق چنین سناریویی هرچه بیشتر ایران را در معادله‌های در حال تغییر مسیرهای ترانزیتی و جنگ راه‌گذرها به‌حاشیه می‌راند.

در مورد چرایی نبود منطقه‌گرایی فعال ایران در قفقاز جنوبی مجموعه‌ای از متغیرهای امنیتی ژئوپلیتیکی، اقتصادی و ایدئولوژیکی به‌صورت برهم‌کنش متقابل تأثیرگذار بوده‌اند. فروپاشی اتحاد شوروی فضای کنش قابل توجهی برای قدرت‌های منطقه‌ای برای نقش‌آفرینی فعال در قفقاز جنوبی فراهم کرده بود، اما حضور ایران در این منطقه و روابط آن با همسایگان

^۱ Path-Dependency

محدود بوده است. به جز ارمنستان که آن هم دلایل سیاست واقع‌گرایانه^۱ در حفظ موازنه در جنگ با جمهوری آذربایجان بر سر قره‌باغ دارد، ایران روابط نزدیکی با جمهوری آذربایجان و گرجستان نداشته است. سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی بیشتر منفعل و امنیت‌محور بوده است (Koolae and Hafezian, 2010: 398-99). این رویکرد نیز متأثر از دشمنی با آمریکا و تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران است که همچون دیگر مناطق پیرامونی، قفقاز جنوبی را نیز به حلقه‌های انزوای بین‌المللی تهران تبدیل کرده است. تقابل با آمریکا عامل مهمی در تعریف روابط دوجانبه ایران با کشورهای همسایه بوده است. دولت‌مردان ایران، در دوره‌های مختلف پسانقلاب، آگاهانه یا ناآگاهانه روابط تهران با دولت‌های قفقاز جنوبی را بر اساس میزان نزدیکی آن‌ها به ایالات متحد تعریف کرده‌اند و نه بر اساس منافع ملی. نظریه‌ای توطئه‌محور به‌شکلی فراگیر در میان تصمیم‌گیران ایران طرفدار دارد که مهم‌ترین جنبه آن این است که آمریکا به واسطه دولت‌های دست‌نشانده خود در مناطق پیرامونی ایران به دنبال تضعیف و تغییر نظام سیاسی حاکم ایران است. به‌نظر فرهاد عطایی، عامل آمریکا بیش از هر متغیر دیگری، الگوی روابط دوجانبه تهران با کشورهای قفقاز جنوبی را تعیین می‌کند (Atai, 2012: 126). برای نمونه، روابط ایران با جمهوری آذربایجان در دوره حیدرعلی‌اف نسبت به دوره ایلچی‌بیک غرب‌گرا نزدیک‌تر بوده است یا روابط با تفلیس در دوره شواردناده نزدیک‌تر از دوره گامساخوردیا بوده است.

پیوندهای فرهنگی و ایدئولوژیک ایران با کشورهای قفقاز جنوبی نه تنها بستر ساز گسترش روابط دوجانبه نبوده است، بلکه با ایجاد معمای امنیتی به منبعی واگراساز تبدیل شده است. این مسئله به‌ویژه در روابط با جمهوری آذربایجان به‌عنوان یک کشور آذری با اکثریت شیعه پررنگ‌تر است و سوءظن متقابل فراگیری ایجاد کرده است. بیشتر مسائل ایران با جمهوری آذربایجان ناشی از ملاحظه‌های مذهبی و سیاسی پس از انقلاب است. تمایل به صدور انقلاب به کشورهای همسایه، همواره منبع نگرانی برای کشورهای منطقه بوده است. به‌ویژه کشورهایی که جمعیت بزرگ شیعی دارند. جمهوری آذربایجان همواره ایران را به مداخله مذهبی و برانگیختن شورش در سیاست داخلی این کشور متهم کرده است (Majidi and Zahmatkesh, 2013: 134). در مقابل، جمهوری آذربایجان با طرح سیاست‌هایی همچون «اتحاد دوباره آذربایجان شمالی و جنوبی» و تحرک‌های قوم‌گرایانه برای شوراندن جمعیت آذری شمال غرب ایران علیه دولت مرکزی در موازنه تهدید تلاش کرده است (Atai, 2006: 64). در فرایند دولت‌ملت‌سازی معاصر جمهوری آذربایجان عنصر آذری‌ترکی به بخش اصلی هویت ملی جمهوری آذربایجان تبدیل شده است و عنصر ایرانی‌شیعی به عقب رفته و حتی به دگر هویتی

^۱ Realpolitik

آذری‌ها تبدیل شده است. حمایت ایران از ارمنستان در بحران قره‌باغ هرچه بیشتر به رویکردهای ضدایرانی در جامعه و حکومت آذربایجان دامن زده است.

نگاهی به آمارهای حجم روابط تجاری بین ایران و جمهوری‌های قفقاز جنوبی نشان می‌دهد ایران همچنین روابط اقتصادی معناداری با کشورهای منطقه ندارد. براساس داده‌های سال ۲۰۲۰، حجم روابط تجاری ایران با سه کشور قفقاز جنوبی کمتر از ۱٫۳ میلیارد دلار است؛ در حالی که حجم روابط تجاری ترکیه با کشورهای جمهوری آذربایجان و گرجستان بیش از ۱۰ میلیارد دلار است. ایران با ۵۰۰ میلیون دلار حجم روابط تجاری با جمهوری آذربایجان، در رتبه هشتم شریک‌های تجاری این کشور قرار دارد. هرچند ایران نقش حیاتی در خروج ارمنستان از محاصره ژئوپلیتیکی دارد، حجم روابط تجاری دو کشور به ۶۰۰ میلیون دلار هم نمی‌رسد. حجم روابط تجاری ایران و گرجستان نیز حدود ۳۰۰ میلیون دلار است (Iranpress, 2020). در تأثیر تحریم‌های بین‌المللی، ایران همچنین نقشی در معادله‌های خطوط انتقال نفت و گاز طبیعی در حوضه دریای خزر و قفقاز جنوبی ندارد و به‌طور فزاینده‌ای منافع آن از سوی بازیگران بانفوذ نادیده گرفته شده است. هم روسیه و ترکیه هم قدرت‌های غربی منافع متعددی در به‌حاشیه‌راندن ایران از معادله‌های ژئواکونومیک قفقاز جنوبی به‌ویژه راه‌گذرهای انتقال انرژی شرق به غرب منطقه دارند. فراتر از نقش منفی عوامل خارجی، تأثیر عوامل داخلی همچون در اولویت‌نبودن قفقاز جنوبی در منطقه‌گرایی ایران، نبود یک راهبرد اقتصادی کارآمد در گسترش روابط تجاری با همسایگان و همچنین ضعف‌های فنی و زیرساختی اقتصادی ایران در نتیجه تحریم‌ها، غیرقابل چشم‌پوشی است.

ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی خود، در میانه دو منطقه با دو منطق متفاوت قرار گرفته است: خاورمیانه با منطق ژئوپلیتیکی و اوراسیا در مفهوم کلی خود با منطق ژئواکونومیک (Moosavi shafee, 2017: 190). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بعد از ۱۱ سپتامبر به‌طور فزاینده‌ای مرکزیت بی‌رقیبی به منطقه‌گرایی در خاورمیانه با انگیزه‌های ژئوپلیتیکی داده است. هرچند ایران در دو دهه گذشته تلاش کرده است در منطقه‌گرایی خود توازن ایجاد کند، چرخش معناداری در سیاست خارجی ایران اتفاق نیفتاده است. هرچه درگیری‌های ژئوپلیتیکی، نظامی و امنیتی در خاورمیانه بیشتر شده است، چرخش به‌سوی اوراسیا با محدودیت‌های قابل توجهی روبه‌رو شده است. با توجه به وضعیت آنارشیک خاورمیانه و همچنین تهدیدهای امنیتی آن، رهبران ایران معتقدند تأمین منافع و امنیت ملی در گرو بیشینه‌سازی نفوذ خاورمیانه‌ای است. چنین برداشتی در یک محیط راهبردی با معمای امنیتی فراوان منابع مادی و هنجاری ایران را کاهش داده است و بازی با حاصل جمع صفر را در رقابت قدرت‌های منطقه‌ای خاورمیانه حاکم کرده است. این محاسبه‌ها، منطقه را به شدت امنیت‌زده کرده و بازیگران اصلی خاورمیانه را در مسیر به‌دست آوردن و افزایش قدرت

بازدارنده نظامی قرار داده است (Mousavi Shafae and Golmohammadi, 2022: 70). پارادایم امنیتی نظامی، واقعیت‌های خاورمیانه را ساختارهای جبری دانسته و آن‌ها را بر سیاست خارجی ایران تحمیل می‌کند. در چنین بستری، با توجه به توانایی‌های ملی و محدودیت‌های نظام بین‌الملل، ایران به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای نمی‌تواند هم‌زمان چند انتخاب راهبردی در منطقه‌گرایی فعال خود داشته باشد. از این‌رو، تا زمانی که خاورمیانه در مرکز سیاست خارجی ایران قرار دارد، منطقه‌گرایی فعال ایران در قفقاز جنوبی نمود عینی پیدا نخواهد کرد.

نتیجه

منطقه قفقاز جنوبی بعد از توافق آتش‌بس جنگ اکتبر ۲۰۲۰ قره‌باغ در حال گذار به نظم جدید ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی است که در آن بازیگران مهم منطقه‌ای در حال رقابت برای گسترش نفوذ و برعهده‌گرفتن نقشی فعال هستند. در این میان، ایران به‌عنوان کشوری که مرزهای طولانی با منطقه دارد و به‌طور مستقیم از پویایی‌های امنیتی آن متأثر می‌شود، سازوکاری برای گسترش قلمرو نفوذ ژئوپلیتیکی و فرمولی برای همگرایی منطقه‌ای در قفقاز جنوبی ارائه نداده است. فشارهای نظام بین‌الملل و نبود چشم‌انداز راهبردی منطقه‌گرایی در سیاست خارجی، ایران را در مناطق پیرامونی خود منزوی کرده است. مرکزیت رهیافت امنیتی ژئوپلیتیکی و محوریت خاورمیانه عربی در منطقه‌گرایی ایران به‌همراه سیاست مهار ایالات متحد آمریکا هرچه بیشتر، دیگر مناطق و زیرسیستم‌های پیرامونی به‌ویژه قفقاز جنوبی را در منطقه‌گرایی ایران به‌حاشیه رانده است. با گذار در نظام بین‌الملل و اهمیت‌یافتن مناطق در ساختار حکمرانی جهانی، توسعه همکاری با همسایگان و منطقه‌گرایی فعال در مناطق پیرامونی به‌ویژه قفقاز جنوبی به‌تدریج در حال تبدیل شدن به یک ضرورت در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است. با وجود این، ایران با چالش‌های بین‌المللی و داخلی متعددی در سیاست خارجی روبه‌رو است.

دولت رئیسی به‌دنبال توسعه سیاست همسایگی و بازتعریف نقش و جایگاه راهبردی ایران در مناطق پیرامونی است، اما به‌نظر می‌رسد حداقل در آینده پیش‌بینی‌پذیر تهران به‌تنهایی نمی‌تواند یک راهبرد فعال منطقه‌گرا در قفقاز جنوبی را طراحی و اجرا کند. استدلال‌های اساسی این نوشتار، چشم‌اندازی از آینده منطقه‌گرایی ایران در قفقاز جنوبی پیش‌روی ما می‌گذارد. در این زمینه، دو رویداد مهم به‌عنوان پیش‌ران‌های درهم‌تنیده در چشم‌انداز منطقه‌گرایی ایران در قفقاز جنوبی نقش دارند: جنگ روسیه و اوکراین و مذاکرات احیای توافق هسته‌ای ایران. جنگ اوکراین این واقعیت را پیش‌روی رهبران ایران قرار داد که در نبود قابلیت‌های بازدارنده و متحد راهبردی اتکاپذیر، کشور ممکن است با خطر حمله‌های نظامی از سوی دشمنان خود روبه‌رو شود. تنهایی راهبردی در چنین شرایطی، تقویت بازدارندگی

هسته‌ای و گسترش همکاری‌های امنیتی با روسیه را به یک الزام در سیاست خارجی ایران تبدیل کرده است. این الزام راهبردی به‌طور اجتناب‌ناپذیری امنیت ملی را بر توسعه اقتصادی برتری می‌دهد. با توجه به شکل‌گیری ائتلاف‌های ضدایرانی در منطقه (پیمان ابراهیم) به رهبری اسرائیل و آمریکا، خاورمیانه همچنان کانون اصلی تهدیدهای امنیتی ایران باقی خواهد ماند. این تهدیدهای فوری سبب می‌شود توان دیپلماتیک و منابع بازدارندگی ایران با محوریت برنامه هسته‌ای، همچنان در ژئوپلیتیک متحول خاورمیانه متمرکز شود. قفقاز جنوبی که به‌طور سنتی با منطق ژئواکونومیکی منطقه‌گرایی ایران دست‌کم در سطح نظری ارتباط داشته است، می‌تواند به جبهه جدیدی از سیاست بازدارندگی ایران در مقابل رقیبان منطقه‌ای از جمله اسرائیل و ترکیه تبدیل شود.

جنگ اوکراین و انزوای بین‌المللی فزاینده روسیه، بسترهای جدیدی از مشارکت راهبردی بین مسکو و تهران فراهم کرده است. پیش‌بینی می‌شود همکاری‌های امنیتی ایران و روسیه در مناقشه‌های مناطق پیرامونی از شرق مدیترانه تا جنوب قفقاز گسترش یابد. اکنون روسیه و ایران در حال تکمیل راه‌گذرهای حمل‌ونقل شمال به جنوب هستند تا از محاصره ژئوپلیتیکی راه‌گذرهای شرق به غرب کمتر آسیب‌پذیر باشند. برخلاف گذشته، در شرایط نوپدید منطقه‌ای بعد از جنگ اوکراین، روسیه تمایل فزاینده‌ای به واردکردن ایران در ابتکارهای امنیتی و اقتصادی خود دارد. از سوی دیگر، بحران اوکراین و تمایل فزاینده ایران به گسترش روابط با قدرت‌ها و نهادهای شرقی دورنمای مثبتی از گسترش روابط راهبردی ایران با قفقاز جنوبی را نشان می‌دهد. تحریم روسیه از سوی جهان غرب و نیاز به دوستان قابل اتکایی مانند ایران، تسریع روند عضویت رسمی ایران در سازمان همکاری شانگهای، تمدید توافق تجارت ترجیحی با اتحادیه اقتصادی اوراسیایی، طرح عضویت ایران در مجموعه کشورهای بریکس و افزایش روابط دیپلماتیک و توافقی‌های اقتصادی با کشورهای منطقه از مهم‌ترین رویدادهایی است که می‌تواند افق متفاوتی از منطقه‌گرایی فعال ایران در قفقاز جنوبی را پدید آورد. هرچند ایران در شرایط کنونی توان مادی و هنجاری کافی برای نقش‌آفرینی مستقل در جنوب قفقاز را ندارد، در چارچوب پلتفرم‌های چندجانبه‌گرایانه با محوریت ساختارها و بازیگران محلی می‌تواند نقش فعالی در این منطقه برعهده بگیرد.

References

- Acharya, Amitav. (2012), "Comparative Regionalism: A Field Whose Time Has Come?" *International Spectator*, Vol. 47, No. 1: pp. 3-15. (doi: 10.1080/03932729.2012.655004).
- Atai, Farhad. (2012). "Iran and the South Caucasus Countries". *Central Eurasia Studies*, Vol. 5, No. 10, pp. 119-136. [in Persian] (doi: 10.22059/jcep.2012.25031).

- Atai, Farhad (2006), "The Ethnic Issue in the Relations between Iran and the Republic of Azerbaijan", **Regional Security Issues**, Vol. 2, No. 30, pp. 61-66, (doi: 10.22059/jcep.2012.25031).
- Azizi, Hamidreza, Golmohammadi, Vali, Vazirian, AmirHossein. (2020) "Trump's "maximum pressure" and anti-containment in Iran's regional policy". **Digest of Middle East Studies**, Vol. 29, No. 2, pp. 150-166. (doi: 10.1111/dome.12219).
- Baert, Francis, Tiziana, Scaramagli, and Fredrik, Söderbaum, (2014). **Intersecting Interregionalism: Regions, Global Governance and the EU**. Dordrecht: Springer.
- Barbieri, Giovanni (2019), "Regionalism, globalism and complexity: a stimulus towards global IR"?, **Third World Thematics: A TWQ Journal**, Vol. 4, No. 6, pp. 424-441, (doi: 0.1080/23802014.2019.1685406).
- Barzegar, Kayhan. (2010). "Regionalism in Iran's Foreign Policy". **Central Eurasia Studies**, Vol. 3, No. 1, pp. 23-40. [in Persian] available at: https://jcep.ut.ac.ir/article_21153.html?lang=en (Accessed on: 08/09/2022).
- Barzegar, Kayhan. (2019). "Iran's Foreign Policy Strategy for Regional Balance of Power". **Strategic Studies Quarterly**, Vol. 21, No. 82, pp. 185-186. [in Persian] available at: http://www.quarterly.risstudies.org/article_85233.html?lang=en (Accessed on: 08/09/2022).
- Barzegar, Kayhan (2003), "Twelve Years after the Disintegration of the Soviet Union," **Discourse: An Iranian Quarterly**, Vol. 5, No. 1, pp. 13-28. available at: <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/28812/5/text> (Accessed on: 08/09/2022).
- Dehghani Firuzabadi, Seyyed Jalal. (2010). "Islamic Republic of Iran's Security Policy in South Caucasus". **Geopolitics Quarterly**, Vol. 6, No. 17, pp. 208-239. (doi: 20.1001.1.17354331.1389.6.17.7.3).
- Fallahi, Ehsan., Omid, Ali. (2018). "Iran's Foreign Policy in South Caucasus, Offensive or Defensive?" **Central Eurasia Studies**, Vol. 11, No. 2, pp. 417-433. (doi: 10.22059/JCEP.2019.231482.449701).
- Foreign Minister Amir Abdollahian (2022) Lecture at the first National Conference on Iran and Neighbors, Institute for Political and International Studies, 15 January. Available at: <yun.ir/mzlfm7>(Accessed on: 08/09/2022). [in Persian]
- Golmohammadi, Vali. (2019). "The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran: Prospects for Change and Continuity". **All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace**, Vol. 8, No. 1, pp. 93-102. (doi: 10.20991/allazimuth.459943).
- Hakim, Hamid., Jafari Valdani, Asghar. (2016). "Geopolitics Changes of Caucasus and its Effects on National Security of Islamic Republic of Iran", **Central Asia and The Caucasus Journal**, Vol. 21, No. 91, 37-64. [in Persian] Available at: http://ca.ipisjournals.ir/article_22221.html?lang=en (Accessed on: 08/09/2022).

- Hoffmann, Andrea Ribeiro. (2016), "Inter-and Transregionalism." In **Oxford Handbook of Comparative Regionalism**, edited by Tarnja. Börzel and Thomas. Risse, 600–620. Oxford: Oxford University Press.
- Hunter, Shireen (2010), **Iaasss Foeeggn Poyyyynntee Post-Soviet Era: Resisting the New International**, Oxford Press.
- Iranpress (14/08/2020), "Iran-Azerbaijan Discuss Ways to Expand Economic Relations", Available at: <https://iranpress.com/iran-i148589> (Accessed on: 21/11/2020); Global Edge. Available at: <https://www.globaledge.msu.edu/countries/georgia/tradestats>
- Isachenko, Daria, (2020), "Turkey–Russia Partnership in the War over Nagorno-Karabakh", **SWP**, Comment 53, November. Available at: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2020C53>.
- Jansiz, Ahmad and Mohammad Reza Hojasteh (2015), "Conflicts in the Caucasus Region and its Effects on Regional Security Approach", **Journal of Politics and Law**, Vol. 8, No. 1, pp. 83-93. [in Persian] (doi:10.5539/jpl.v8n1p83).
- Khamenei, Ali, (2020), Live National TV Broadcasting, December 23. Available at: <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=46775> (Accessed on: 08/09/2022). [in Persian].
- Khamenei, Ali. (2011). **Statements at Imam Ali Military University**. Office for Preserving and Disseminating the Works of the Grand Ayatollah Khamenei, November 10. <https://farsi.khame nei.ir/speec h-conte nt?id=17868>. [in Persian].
- Khamenei, Ali. (2017). Excerpts from statements in a group meeting of IRGC commanders after the Laylat al-Qadr missile operation. Office for Preserving and Disseminating the Works of the Grand Ayatollah Khamenei, July 5. <http://farsi.khame nei.ir/speech-content?id=370>. [in Persian].
- Koolae, Elahe. and Hafezian, Mohammad Hossein. (2010). "The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics". **Iranian Studies**, Vol. 43, No. 3, pp. 391-409. (doi: 10.1080/00210861003693935).
- Koozegar Kalji, Vali (2020), "Eight Principles of Iran's Foreign Policy in the Nagorno-Karabakh Conflict", Available at: www.iras ir/fa/doc/note/409 (Accessed on: 05/07/2021) [in Persian].
- Libman, Alexander. and Anastassia. V. Obydenkova. (2018), "Understanding Authoritarian Regionalism." **Journal of Democracy**, Vol. 29, No. 4, pp. 151–165. (doi:10.1353/jod.2018.0070).
- Majidi, Mohammad Reza., Zahmatkesh, Hossein. (2013). "Grounds and Barriers of Islamic Republic of Iran's Interaction with its Neighbors in Southern Caucasia". **Islamic Revolution Research**, Vol. 2, No. 5, pp. 125-142. [in Persian] Available at: <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=444643> (Accessed on: 08/09/2022).

- Mesbahi, Mohiaddin (2011). "Free and Confined: Iran and the International System". **Iranian Review of Foreign Affairs**, Vol. 5 No.2, pp. 9-34. (doi: 20.1001.1.20088221.2011.2.5.1.9).
- Moosavi shafae, Masoud. (2017). "From Middle East Geopolitics towards Asian Geo economics", **Strategic Studies Quarterly**, Vol. 19, No. 74, pp. 189-192. [in Persian] Available at: http://www.quarterly.risstudies.org/article_44238_9ba79f5338703e6dc95a87b0566d10da.pdf?lang=en (Accessed on: 08/09/2022).
- Mousavi Shafae, Masoud, Golmohammadi, Vali. (2022). "The Regional-Supremacy Trap: Disorder in the Middle East". **Middle East Policy**; Vol. 29, No. 1, pp. 61-73. (doi: 10.1111/mepo.12621).
- Paul, Amanda. (2015), "Iran's Policy in the South Caucasus; between Pragmatism and Realpolitik", the South Caucasus between Integration and Fragmentation **European Policy Centre**, Vol. 1, No. 3, pp. 50-66. Available at: <https://www.europeansources.info/record/the-south-caucasus-between-integration-and-fragmentation/> (Accessed on: 08/09/2022).
- Ramezani, Rohullah. (2004), "Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy", **The Middle East Journal**, Vol. 58, No. 4. pp. 550-553. Available at: <https://www.jstor.org/stable/4330062> (Accessed on: 08/09/2022).
- Sanaei, Mehdi, Karami, Jahangir, (2021). "Iran's Eastern Policy: Potential and Challenges". **Russia in Global Affairs**, Vol. 19, No. 3, pp. 25-49. (doi: 10.31278/1810-6374-2021-19-3-25-49).
- Sariolghalam, Mahmood (2005), **The Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran: A Theoretical Revision and the Coalition Paradigm**. Tehran: Center for Strategic Research, CSR Press. [in Persian].
- Söderbaum, Fredrik. (2016), **Rethinking Regionalism**. London: Red Globe Press.
- Stronski, Paul, (2021), "The Shifting Geography of the South Caucasus", **Carnegie Endowment for International Peace**, 23 June. Available at: <https://www.carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814> (Accessed on: 08/09/2022).
- The Observatory of Economic Complexity (OEC), (2022), Trade between Iran and Turkey, Available at: <https://www.oec.world/en/profile/bilateralcountry/irn/partner/tur> (Accessed on: 08/09/2022).
- Tishehyar, Mandana. Bahrami, Somayeh. (2018). Iran;s Pragmatic Foreign Policy toward South Caucasus in the Post-JCPOA Era. **Central Eurasia Studies**, Vol. 11, No. 1, pp. 23-38. (doi:10.22059/JCEP.2018.227961.449695).
- Vatanka, Alex (2022), "Iran, Turkey, and the future of the South Caucasus", **Middle East Institute**, May 4. Available at: <https://www.mei.edu/publications/iran-turkey-and-future-south-caucasus> (Accessed on: 09/15/2022).
- Velayati, Ali Akbar (2020), "The Occupied Territories of Azerbaijan Must be Evacuated. The Solution to the Nagorno-Karabakh Conflict Is Not Military",

Available at: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/07/15/2363855/>
(Accessed on: 10/11/2020) [in Persian].

Zarif, Mohammad Javad (2020), "Iran's Plan for a Permanent Solution to the Nagorno-Karabakh Conflict will be Presented Soon", available at: <http://www.irna.ir/news/840907297> (Accessed on: 09/11/2020). [in Persian]

